

Egy nagykunsági tájszó: *csabakos*

A *csabakos* szó, melynek jelentése 'simléderes sapka ruhaféléből', Karcag környékén őrződött meg, ott gyűjtötte fel 1958-ban SZÜCS SÁNDOR, a karcagi Győrffy István Nagykun Múzeum igazgatója, és munkatársa GYÖRFFY LAJOS. Gyűjtésük kéziratban maradt fenn a múzeum archívumában (Nagykunsági tájszavak karcagi értelmezése. Kézirat. Letéti szám: 256), a kézirat anyaga pedig nem került bele az Új magyar tájszótárba. A szóval kapcsolatban feljegyezték még a gyűjtők, hogy „iparosféle emberek, kőművesek használták azelőtt”.

A *csabakos* szó főnévvé vált melléknév, melyben világosan elkülöníthető a *csabak* főnévi tő és az *-s* melléknévképző. A magyar szókincsben az alföldi nyelvjárásokban (ÚMTSz.) létezik egy *csabak* szó, melyet a TESz. (I, 463) kunbesenyő eredetűnek minősít, és amelynek jelentése 'keszegfajta', ám aligha valószínű, hogy ilyen jelentésű tő venne részt a 'sapka' jelentésű szóban. A szó hangtani és jelentéstani szempontból az északi orosz nyelvjárások *čebak* 'меховая шапка с наушниками, завязками и назатыльником [fülvédős, tarkóvédős szőrmesapka megkötővel]', *женский чебак* 'меховая шапка с круглым парчевым верхом и собольей опушкой по лбу и по затылку [kerek, tetején brokátborítású szőrmesapka homloki és tarkórészen cobolyprém szegéllyel]' (В. ДАЛЬ, Толковый словарь живого великорусского языка. С. Петербург–Москва. IV, 585), a szibériai orosz nyelvjárások *čibak* 'шапка меховая, род треухи, которую вышивали мужчины и старухи [szőrmesapka, a fülessapka egy változata, melyet férfiak és öregasszonyok kihímeztek]' adatával, valamint a teleut *čabak* 'высокая телеутская шапка [magas teleut sapka]' (В. В. РАДЛОВ, Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1905. III, col. 1928) és szibériai tatár *čabaq* 'чепчик для грудного ребенка [főkötő csecsemő számára]' (Д. Г. ТУМАШЕВА, Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992. 245) szóval hozható összefüggésbe.

Az orosz nyelvjárási *čebak* ill. *čibak* szó nem szláv eredetű, bolgártörök eredetét DOBRODOMOV vetette fel (И. Г. ДОБРОДОМОВ, Из болгарского вклада в славянских языках III. 1970. Этимология. 103–115). A bolgártörök eredeztetés lehetőségét azonban az átadó bolgártörök alak hiánya miatt el kell vetnünk (a részletes érvelést ld. К. АДЯГАШИ, К этимологии русского диалектного слова *чебак* 'разновидность шапки': Slavica 28 (1997): 209–

13). Tekintettel arra, hogy az orosz nyelvjárásokon kívül 'sapkaféle' jelentésben ez a szó csak török nyelvjárásokból mutatható ki, ill. a magyar nyelvterületnek olyan régiójában fordul elő, melyet korábban a kipszak török nyelvet beszélő kunok laktak, a szó etimológiáját a kipszak török oldalon kell keresnünk. (A kunok származásáról, Magyarországra való betelepülésükről, magyarországi történetéről ld. A. PÁLÓCZI-HORVÁTH, Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe People Medieval Hungary. Bp., 1989; GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarság keleti elemei. Bp., 1990; MÁNDOKY KONGUR, A kun nyelv magyarországi emlékei. Keleti örökségünk I. Sajtó alá rendezte ÖKRÖSNÉ BARTHA JÚLIA. Karcag, 1993; S. G. KLJASHTORNYJ, The Polovcian Problem the Central Asian Aspect (1.): Studia Uralo-Altica 39 (1997), Szeged. 151–3; PETER B. GOLDEN, The Černii Klobouci. Symbolae Turkologicae. Swedish Research Institute in Istanbul, Vol. 6. Stockholm, 1996. 97–108; ПИТЕР ГОЛДЕН, Дикие Куманы. Tatarica I. 1997. Kazan. GOLDENNél megtalálható a korábbi kutatások teljes bibliográfiája.) Az összetartozó szavak szemantikájában figyelemre méltó azonosság, hogy sehol sem egy darabból varrt sapkáról van szó, hanem olyan fejfedő alkalmatosságról, amelyiknek oldalsó és hátsó részéhez lehajtható fül- és tarkóvédőt, vagy homloki részéhez szemellenzöt erősítettek.

A teleut és szibériai tatár *čabaq* alak képzett szó, feltehetően *čap-* igető *-q* képzős származéka.

A *čap-* igetővet ki lehet mutatni az ótörökből (SIR G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish Oxford, 1972. 394), mely hangutánzó eredetű, és rendkívül szerteágazó jelentést hordoz: 'úszik, siet, üt, levág, lecsap, lefejez, leválaszt, galopozik, lovagol'. Valamennyi jelentésben közös, hogy hirtelen mozgásról van szó, melyet hangeffektus kísér. (Az 'úszik, csapkodva úszik' jelentésű változattól képződött a *čabaq* 'keszegfajta' jelentésű főnév, mely a kipszak török nyelvek többségében megvan, és a magyarba is bekerült.) Az ótörök ige 'levág, leválaszt' jelentésű alakjából képződhetett a középkipszak nyelvjárásokban a *čabaq* 'sapkaféle' jelentésű főnév, melyben a *-q* képző funkcióját a cselekvés eredményét jelentő főnév képzésében határozhatjuk meg. A szó etimológiai jelentése 'vágott, megszábott (fejfedő)' lehetett, és azt a speciális sapkafajtát jelenthette a nomád kipszak népek nyelvében, amelyik viselőjét minden körülmények között megvédte az időjárásat viszonagságaitól. A külön kiszabott és a sapkaformához hozzátoldott fül- tarkó- és szemvédő le- és felhajtható volt, a pillanatnyi szükséglettől függően. A sapkafajta a kunok betelepülésével Magyarországon is megjelent, és a kun nyelvből került át a kun nyelvvel érintkező magyar nyelvjárásokba. Minthogy a magyarul beszélők számára nem volt világos a szó etimológiai jelentése, a *csabak*-ot a le- vagy felhajtható kiegészítő résszel azonosíthatták, ezért látták el a ruhadarabot jelentő főnevet melléknévképzővel. Így a magyar szó jelentése 'csabakot, (= szem- vagy fülvédőt) tartalmazó sapka'. A magyarba került kun *čabaq* etimoló-

giai tekintetben a baskír nyelvjárási *sabaq* (< középbask. *čabaq* vö. Н. Х. МАКСЮТОВА, Словарь башкирских говоров II. Южный диалект. Уфа, 1970) szóval függ össze, melynek jelentése 'полотняная часть узорного полотенца [díszített törülköző vászonból levő része]'. Itt ugyanis megint olyan textíliáról van szó, melynek lényegi tulajdonsága, hogy kétféle anyagtípust szabtak és erősítettek egymáshoz. (Az ótörökben a cselekvés eredményének kifejezésére szolgáló *-q* képző általában *-o-* kötőhanggal kapcsolódik az igei töhöz, *-Aq* jelenlétére igen kevés példa van. Ez a változat már az ótörök korban sem produktív, vö. MARCEL ERDAL, Old Turkic Word Formation. Wiesbaden, 1991. 224–61). A *čabaq* szó és az általa jelölt fülvédős, tarkóvédős, homlokvédős sapkafajta a tatárjárás előtt valószínűleg általánosan el volt terjedve a dél-oroszországi sztyeppét uraló kipcsak török népek nyelvében, és tőlük kerülhetett át a szó az oroszokhoz. A tatárjárás után azonban a török szót kiszorította az ugyanolyan jelentésű mongol *malaxay* azoknak a török népeknek a nyelvében, amelyek mongol fennhatóság alá kerültek (A. RÓNA-TAS, Loan-words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash: Studia Uralo-Altaica 17 (1982), Szeged. 66–134). Ez lehet az oka, hogy a *čabaq* mára csak elszórtan, olyan nyelvekben maradt fenn, amelyek a XIII. század után nem érintkeztek a mongolokkal.

AGYAGÁSI KLÁRA

